

УДК 349.6

І. М. Старосуд, здобувач Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, суддя Донецького окружного адміністративного суду

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВОЇ ЗАГАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ

Проаналізовано питання, пов'язані із забезпеченням еколого-правової освіти у вищих навчальних закладах і практичною реалізацією отриманих еколого-правових знань у процесі діяльності судових та правоохоронних органів, проведення фахових іспитів претендентів на посади, що передбачають наявність вищої юридичної освіти в контексті врахування в них екологічної складової.

Розроблено пропозиції щодо ревізії питань кваліфікаційного відбору суддів, питань зі знання норм екологічного права як комплексної галузі права до програм підвищення кваліфікації діючих суддів і включення до тестової бази під час відбору кандидатів на посаду судді. Аналогічний аналіз проведено щодо фахових випробувань інших категорій юристів, зокрема адвокатів та нотаріусів.

Ключові слова: правова освіта; екологічна освіта; екологічне право; фахові іспити юристів; добір суддів; екологічна політика.

The paper analyzes the issues connected with the ensuring the environmental legal education in universities and practical realization of the received environmental legal knowledge in the process of judicial and law enforcement activities, carrying out professional examinations in order to take the offices that require higher legal education in the context of considering the environmental component in them.

The proposals for the integration of environmental legal component to the system of legal education of the population, the inclusion in the coordinational and methodological council of legal education the population with all the level of the representative of nature conservation organization and non-corresponding organizations of according direction, highlighting the relevant issues in the list of items controlled under check of the status of legal education are formulated.

It has been proved that having knowledge of environmental legislation (environmental, natural resource and environmental safety) is not included in the list of professional knowledge and skills of candidates applying to take law office, which in turn cannot in further have an effect both on the preparation and demonstration the knowledge by the candidates and on their further approach to the meaning of environmental legislation and its place in the national legislation, priorities of environmental security etc. The proposals for the revision of qualification for judges and inclusion in the test base the selection of judicial candidates, as well as training programs for current judges with knowledge of

© І. М. Старосуд, 2016

the rules of environmental law as of a complex branch of law are concerned. A similar analysis was done for conducting specialized testing and other categories of lawyers, including attorneys and scriveners.

Key words: legal education; environmental education; environmental law; lawyers' professional examinations; selection of judges; environmental policy.

Постановка проблеми. Ефективна фахова діяльність у будь-якій сфері можлива виключно за умови її здійснення особами, які мають належний рівень теоретичних знань і практичних навичок їх застосування. Особливо це стосується здійснення своїх повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування, забезпечення функціонування інституцій, покликаних забезпечувати дотримання й реалізацію публічних інтересів, збереження спільного надбання, яким, беззаперечно, є довілля і його компоненти.

Питання професійної підготовки фахівців, діяльність яких може впливати на довілля найбільш особливої частини, набуло особливої гостроти під час проведення конкурсного відбору на заміщення вакантної посади директора національного природного парку “Тузовські лимани”. Тоді, за інформацією Міністерства екології та природних ресурсів України під час проведення засідання постійно діючої комісії для конкурсного відбору керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Мінприроди, із трьох претендентів переможцем конкурсу на заміщення вакантної посади директора національного природного парку “Тузовські лимани” було оголошено Віталія Анатолійовича Чакіра. При цьому на сайті відомства зазначалось, що засідання конкурсної комісії транслювалося на каналі Мінприроди в YouTube у режимі онлайн. Кожен громадянин України мав можливість не лише спостерігати за засіданням, але й поставити свої запитання учасникам конкурсу та отримати на них відповіді [1]. Після цього у ЗМІ й соціальних мережах здійнялась хвиля обурених відгуків, оскільки в процесі проведення співбесіди претендент (економіст за освітою) проявив повне незнання ним основних екологічних термінів і проблем, відсутність жодних уявлень про діяльність національного парку тощо. Внаслідок цього Міністр екології та природних ресурсів О. Семерак в інтерв'ю “Громадському радіо” заявив, що він зробить усе можливе, щоб ця людина і такі, як вона, не були призначені на відповідальні посади” [2].

Зазначене ще раз підтверджує, що процес отримання екологічних знань має на меті не тільки їх накопичення, але й практичне застосування, що є найбільшою проблемою у фаховому (в тому числі юридичному) середовищі. Значна частина юристів не сприймає екологічне право як цілісну систему, обмежуючись лише його окремими частинами, переважно із земельного права, а еколого-правові знання не вважають за такі, що мають значення в їхній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми екологічної освіти та виховання досліджувались у роботах цілого ряду дослідників різних напрямів (філософії, соціології, педагогіки, психології, права тощо), зокрема в роботах таких авторів, як В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, А. П. Гетьман, М. В. Краснова, С. М. Кравченко, В. В. Костицький, Е. В. Позняк та ін.

Питання еколого-правової освіти були об'єктом дослідження А. А. Слепченко в її дисертаційній роботі “Забезпечення права на екологічну освіту громадян в Україні”, захищеній у 2016 р. У контексті еколого-правової освіти нею було зроблено висновки, які мають методологічне значення.

1. Еколого-правова освіта являє собою складне соціально-правове явище, що включає сукупність таких аспектів: мережі відповідних навчальних закладів, установ, підрозділів (вищих навчальних закладів, інститутів, факультетів, кафедр) (система еколого-правової освіти); певний обсяг еколого-правових знань, що залежить від освітнього й освітньо-кваліфікаційного рівня підготовки студента та відповідає затвердженій у встановленому порядку нормативній документації (еколого-правова освіта в суб'єктивному розумінні); рівень еколого-правової свідомості, мислення та еколого-правової культури випускника вищого навчального закладу, досягнутих внаслідок навчання у вищому навчальному закладі (психологічний аспект еколого-правової освіти).

2. Еколого-правова освіта є елементом еколого-правової дійсності та еколого-правового життя, правовим феноменом, що “поєднує” еколого-правову культуру з еколого-правовою наукою, як явище правової надбудови з еколого-правовою діяльністю, що обумовлює її місце у системі еколого-правових явищ.

3. Однією з функцій еколого-правової науки є формування високої професійної еколого-правової свідомості майбутніх юристів, еколого-правового професіоналізму у їхній майбутній юридичній діяльності, кінцевими (непрямими) об'єктами якої є природні ресурси, навколишнє природне середовище, життя та здоров'я людини [3, 133–134].

Погоджуючись у цілому зі сформульованими висновками, необхідно відмітити, що питання подальшої реалізації отриманих еколого-правових знань у практичній діяльності фахівців-юристів залишилися поза увагою дослідників, хоча викликають значний інтерес з огляду на процеси реформування в судовій та правоохоронній сферах нашої держави.

Тому основна **мета нашої статті** полягає в аналізі нерозв'язаних раніше частин проблеми реалізації екологічної освіти, зокрема еколого-правової освіти. Це пов'язано з практичною реалізацією отриманих еколого-правових знань у процесі діяльності судових і правоохоронних органів, проведення фахових іспитів з метою зайняття окремих посад, які передбачають наявність вищої юридичної освіти у контексті врахування в них екологічної складової.

Виклад основного матеріалу. Закон України “Про вищу освіту” в ст. 26 серед основних завдань вищого навчального закладу визначає завдання щодо формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах [4]. Еколого-правова освіта є одним із напрямів вищої освіти, функцією якої є формування професійної еколого-правової свідомості майбутніх юристів [3, 121].

Водночас слід відмітити наявний розрив між встановленими вимогами щодо забезпечення екологічної (в тому числі еколого-правової) освіти та реальним станом перевірки їх дотримання.

Так, Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 затверджено “Національну програму правової освіти населення” [5]. Серед основних завдань цієї програми визначено: “підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових

дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері”.

Слід відмітити, що зазначена програма замінила попередню Програму правової освіти населення України, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 [6]. Цією ж Постановою було затверджено “Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення”, а також “Перелік посад, на яких особи, що їх заміщують, входять до складу Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення”. Головою Ради став Міністр юстиції України, до складу Ради увійшли представники Мін'юсту, МОН, Міністерства молоді та спорту, МВС, Мінкультури, Мінсоцполітики, Мінагрополітики, Мінрегіону, Держкомтелерадіо, Антимонопольного комітету, Держпраці, Держспоживінспекції, а також, за згодою, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук, головний редактор журналу “Бюлетень Міністерства юстиції України”, голова правління товариства “Знання”.

Попри надзвичайно широке коло залучених осіб, можна бачити, що екологічна складова в цій координаційній раді не була представлена жодним органом державної влади або неурядовими організаціями.

У новій редакції “Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення” закріплено, що до складу Ради входять: Міністр юстиції України (голова Ради), заступник Державного секретаря Мін'юсту (заступник голови Ради), заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України (заступник голови Ради), директор департаменту координації правової роботи та правової освіти юридичних служб міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій Мін'юсту (відповідальний секретар Ради).

З наведеного переліку можна бачити, що екологічна складова знову не знайшла відображення у процесі її формування. За цих умов норма про можливість у разі необхідності введення до складу Ради представників інших центральних органів виконавчої влади, установ та організацій за згодою їх керівників залишається декларативною, що і підтверджується персональним складом Ради, затвердженим Міністерством юстиції.

Ця позиція позначається і на формуванні відповідних регіональних рад. Наприклад, відповідно до розпорядження голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 25 лютого 2013 р. № Р-1-128/0/3-13 “Про міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення при обласній державній адміністрації” [7] (попри значну кількість представників органів державної влади, ВНЗ, наукової громадськості та представників ЗМІ) також відсутні представники природоохоронних органів.

Отже, ігнорування екологічної складової призводить до того, що питання еколого-правової освіти не знаходять свого відображення в процесі проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти відповідно до Порядку, передба-

ченого Наказом Міністерства юстиції України від 14.11.2011 р. № 3325/5 [8]. Ці питання також не враховані під час формування Примірних програм здійснення перевірки стану правової освіти в дошкільних навчальних закладах; загальноосвітніх навчальних закладах; професійно-технічних та вищих навчальних закладах, у тому числі вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку юристів, в міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, місцевих органах виконавчої влади, на державних підприємствах, в установах, організаціях, державних господарських об'єднаннях, а отже, і не контролюються.

Зважаючи на вищевикладене, існує нагальна потреба щодо інтеграції еколого-правової складової до системи правової освіти населення, включення до складу координаційно-методичних рад з правової освіти населення різного рівня представників природоохоронних органів державної влади, а також неурядових організацій відповідного спрямування, виділення відповідних проблем у переліку питань, що контролюються під час перевірки стану правової освіти.

Ще більше посилюється розрив між закріпленням вимог щодо наявності еколого-правових знань та їх реалізацією в практичній діяльності фахівців. Так, давньогрецький філософ Протагор (480–410 р. до н. е) зазначав, що “Теорія без практики (вправи) і практика без теорії є ніщо” [9, 88].

У навчальному посібнику “Філософія права” автори зауважують, що саме практика є загальним критерієм істинності будь-якого знання. При цьому вони звертають увагу на те, що перевірку теорії за допомогою практики не можна розуміти як одиничний акт, що здійснюється безпосередньо після формування теоретичного положення. Поставлена свідомістю перед практикою ідеальна мета вимагає розглядати предмет під певним кутом зору і не здатна увібрати в себе повністю наявні уявлення про предмет. Отже, навіть повне здійснення поставленого завдання зовсім не означає такого ж повного доведення істинності вихідного положення. Крім того, слід пам'ятати: що загальнішою є теорія, то сильніше дається взнаки її недостатність для перевірки окремого акту практики. Перевірка теорії практикою здійснюється не лише майбутньою, але й попередньою практикою. Перевірка попередньою практикою здійснюється у процесі створення теоретичних уявлень, коли практика виступає і джерелом знань, і їх критерієм. Перевірка теорії за допомогою практики являє собою процес, який значною мірою здійснюється вже під час створення нової теорії, коли кожний крок міркування перевіряється і підтверджується попередньою практикою [10, 301].

Тому постає два питання: 1) чи мають нагальну потребу в еколого-правових знаннях фахівці-юристи; 2) чи забезпечує система відбору фахівців (у тому числі допуску до окремих юридичних професій) перевірку наявності таких знань? І якщо на перше питання, з огляду на величезний масив еколого-правових актів і напями державної екологічної політики щодо реалізації конституційних вимог з метою забезпечення екологічної рівноваги та екологічної безпеки, можна відповісти ствердно, то на друге питання відповідь буде скоріш негативна.

Наприклад, особливе місце в системі міжнародних угод в екологічній сфері займає Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [11]. Саме ця Конвенція започаткувала якісно новий етап розвитку підходів до екологічних прав грома-

дян, окреслила перспективні напрями їх розвитку та забезпечення, формування пріоритетів країн-учасниць тощо. Представники екологічної громадськості України доклали великих зусиль та брали активну участь не тільки в процесі розробки цієї Конвенції, але й щодо її впровадження у національне правове поле. Завдяки цій діяльності наша держава стала не тільки одним із перших підписантів цієї Конвенції (25.06.1998 р.), але й також досить оперативно ратифікувала її, зробивши частиною національного законодавства (06.07.1999 р.). Зокрема, одним із напрямів розвитку екологічних прав було визначено право на справедливий суд з екологічних питань, зокрема:

– гарантований доступ до процедури розгляду прийнятого в суді рішення, а також швидкої та безоплатної (або за помірну плату) процедури судового оскарження дій або бездіяльності, пов'язаної із доступом до екологічної інформації (п. 1 ст. 9 Конвенції);

– доступу до правосуддя зацікавленої громадськості або інших осіб, які вважають, що їх права порушені у зв'язку з реалізацією процедур участі громадськості у прийнятті рішень щодо конкретних видів діяльності (п. 2 ст. 9 Конвенції);

– доступ представників громадськості до адміністративних або судових процедур для оскарження дій або бездіяльності приватних осіб і громадських органів, які порушують положення національного законодавства, що стосується навколишнього середовища (п. 3 ст. 9 Конвенції).

При цьому в Конвенції наголошується на тому, що засоби правового захисту мають бути справедливими, неупередженими, своєчасними і не пов'язаними з непомірною великими витратами.

Отже, Конвенція створила певні правові стандарти для реалізації в національному правовому полі. Вбачається, що така діяльність повинна мати багатовекторний характер, орієнтований на спрощення процедур доступу до суду з екологічних питань, мінімізацію витрат, пов'язаних із таким доступом, забезпечення кваліфікованого та неупередженого розгляду справ тощо.

Водночас залишаються нереалізованими належним чином механізми кваліфікованого суддівського корпусу з екологічних питань, що також потребують свого розвитку. Формально кандидати на посаду судді не повною мірою підпадають під вимоги ч. 2 ст. 7 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”: “Екологічні знання є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів та призводить до впливу на стан навколишнього природного середовища” [12]. Тобто з огляду на те, що суди вирішують спори з екологічної сфери, та необхідність реалізації міжнародних і національних екологічних пріоритетів як складової сталого розвитку, наявність знань екологічного законодавства у кандидата на посаду судді стає невід'ємною складовою права на справедливий суд.

У 2013 р. рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України було затверджено “Положення про порядок складення кандидатами на посаду судді кваліфікаційного іспиту та методика його оцінювання”. Зокрема, п. 3.5 цього Положення передбачалось, що “тестові запитання складаються державною мовою і містять питання для виявлення належних теоретичних знань і рівня професійної підготовки кандидатів. Сукупність тестових запитань становить тестову базу, яка має містити запитання із таких дисциплін: адміністративне право; адміністративний процес; кримінальне право;

кримінальний процес; цивільне право; цивільний процес; господарське право; господарський процес; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та рішення Європейського суду з прав людини” [13].

Як можна бачити, наявність знань з екологічного законодавства (природоохоронного, природоресурсного та з питань екологічної безпеки) не входить до переліку знань і навичок претендентів, що перевіряються, але, своєю чергою, в подальшому не може не відбиватись як на процесі підготовки та демонстрації знань претендентами, так і на їх розумінні значення екологічного законодавства, його місця в системі національного законодавства, пріоритетів екологічної безпеки тощо. Таким чином, вбачається за доцільне переглянути питання кваліфікаційного відбору суддів та включити до тестової бази під час відбору кандидатів на посаду судді, а також до програм підвищення кваліфікації діючих суддів питання зі знання норм екологічного права як комплексної галузі права.

Подібна ситуація спостерігається в процесі проведення фахових випробувань та інших категорій юристів, наприклад, адвокатів і нотаріусів. Так, Програма складання кваліфікаційного іспиту, затверджена рішенням Ради адвокатів України від 26 лютого 2016 р. № 68, передбачає, що під час складання усного іспиту частина питань стосується окремих проблем екологічного права. Зокрема, Розділ XIV програми усного іспиту має назву Законодавство про довкілля (земельне, водне, про надра тощо) [14]. Однак аналіз запитань, що у ньому містяться, дозволяє стверджувати, що із 22 запитань 8 присвячено земельним питанням, 4 – водним, 3 – лісовим, 2 – надровим, 1 – ядерного законодавства, 1 – захисту населення від впливу іонізуючого випромінювання. У програмі немає жодного запитання щодо забезпечення прав громадян на безпечне довкілля, об’єктів ПЗФ, охорони атмосферного повітря, статусу нелісової рослинності, тваринного світу тощо. При цьому з невідомих причин в переліку цих питань 2 з них присвячено правовому статусу територій та громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, які за змістом мають бути віднесені скоріше до права соціального забезпечення, аніж до екологічного, а 1 питання стосується порушення ветеринарно-санітарних норм.

Подібна ситуація спостерігається під час аналізу “Примірного переліку питань для іспиту громадян України, які бажають пройти стажування в державних нотаріальних конторах або в нотаріусів, що займаються приватною нотаріальною практикою”. Перелік містить питання виключно із земельного права [15], що знайшло своє відображення й у “Плані складання кваліфікаційного іспиту особами, які пройшли стажування в державній нотаріальній конторі або в нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою” [16], де прямо передбачено, що “до тестових завдань включаються питання із цивільного права, цивільно-процесуального права, сімейного права, земельного права, господарського права та питання нотаріату”.

Перелік таких прикладів може бути продовжений, але “корінь усіх бід” полягає швидше в тому, що, незважаючи на той прогрес, якого було досягнуто Україною у формуванні власного екологічного законодавства, екологічне право як наука залишається для юристів, скоріше, як екзотичне, а не звичне правове явище, підміняються як комплексне правове явище її окремими інститутами. Так, А. П. Гетьман та В. А. Зуєв вважають: “Зволікання щодо створення теоретико-методологічних та науково-правових засад стосовно нових правових явищ у рамках еколого-правової

науки створює передумови для наукової експансії не тільки щодо них, але й до вже усталеної системи права та її поділу на галузі.

При цьому слід звернути увагу на той фактор, що, визначаючи високий рівень досліджень у межах різних наукових спеціальностей, віддаючи повагу вченим, які сформували їх наукову та методологічну базу, слід зауважити, що діяльність фахівців тієї чи іншої наукової спеціальності накладає свій відбиток на підходи щодо розв'язання наукових проблем, іноді демонструючи свій однобічний підхід. Зважаючи на це, намагання вписати екологічні правовідносини в систему чи то адміністративного, чи то цивільного або господарського права заздалегідь приречені на невдачу” [17, 108].

На підставі цього ними сформульовано висновок про те, що екологічне право є відносно новою галуззю сучасного права, що великою мірою пов'язано з економічними, соціальними та технологічними змінами й чутливо реагує на них; залучення в його орбіту нових відносин подеколи сприймається в юридичній науці критично, що, своєю чергою, тягне за собою намагання втиснути нові відносини у прокрустове ложе “традиційних” категорій адміністративної, цивільної або господарської науки замість того, щоб надати їм самостійності та в такий спосіб підштовхнути до отримання ними якісно нового забарвлення [17, 110].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. З урахуванням вищевикладеного можна сформулювати такі висновки.

1. Існує нагальна потреба в інтеграції еколого-правової складової до системи правової освіти населення, включення до складу координаційно-методичних рад з правової освіти населення різного рівня представників природоохоронних органів державної влади, а також неурядових організацій відповідного спрямування, виділення відповідних питань у переліку питань, що контролюються під час перевірки стану правової освіти.

2. Наявність знань з екологічного законодавства (природоохоронного, природоресурсного та з питань екологічної безпеки) не входить до переліку фахових знань і навичок претендентів на зайняття юридичних посад, що, своєю чергою, не може в подальшому не відбиватись як на процесі підготовки та демонстрації знань претендентами, так і на їх підході щодо значення екологічного законодавства, його місця в системі національного законодавства, пріоритетів екологічної безпеки тощо.

3. Необхідно провести ревізію питань кваліфікаційного відбору суддів та включити питання зі знання норм екологічного права як комплексної галузі права до тестової бази під час відбору кандидатів на посаду судді, а також до програм підвищення кваліфікації діючих суддів. Аналогічні заходи необхідно провести щодо проведення фахових випробувань та інших категорій юристів, зокрема, адвокатів і нотаріусів.

Список використаних джерел:

1. Новообраним директором Національного природного парку “Тузловські лимани” став Віталій Чакіра [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства екології та природних ресурсів України. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/press-center/news/123-news1/5552-novoobranym-dyrektorom-natsionalnoho-pryrodoho-parku-tuzlovski-lymany-stav-vitalii-chakira>

2. Семерак: Я зроблю все можливе, щоб Чакір не став директором парку “Тузловські лимани” [Електронний ресурс] // Громадське радіо. – Режим доступу : <https://www.hromadskeradio.org/ru/news/2016/12/13/semerak-ya-zroblyu-vse-mozhlyve-shchob-chakir-ne-stav-dyrektorom-parku-tuzlovski-lymany>

3. Слєпченко А. А. Забезпечення права на екологічну освіту громадян в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 “Земельне право; аграрне право; екологічне право; природо-ресурсне право” / Слєпченко Анжела Анатоліївна. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2016. – 230 с.

4. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 63. – Ст. 1728.

5. Національна програма правової освіти населення : затверджена Указом Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.

6. Про Програму правової освіти населення України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1995 р. № 366 // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 8. – Ст. 198.

7. Про міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення при обласній державній адміністрації [Електронний ресурс] : розпорядження голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 25.02.2013 р. № Р-1-128/0/3-13. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DN130048.html

8. Порядок проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти : затверджений наказом Міністерства юстиції України від 14.11.2011 р. № 3325/5 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 91. – Ст. 3314.

9. Душенко К. В. Мысли и изречения древних с указанием источника: Древние греки. Древние римляне. Библия. Учителя Церкви. Мудрецы Талмуда / Душенко К. В. – 2-е изд., испр. – М. : ЭКСМО, 2003. – 800 с.

10. Філософія права : навч. посібн. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К. : ЮрінкомІнтер, 2000. – 336 с.

11. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_015

12. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

13. Положення про порядок складення кандидатами на посаду судді кваліфікаційного іспиту та методику його оцінювання [Електронний ресурс] : затверджено рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 10.07.2013 р. – Режим доступу : <http://www.vkksu.gov.ua/ua/dobir-kandidativ-na-posadu-suddi-vpershe/documents-pp/polozhenniasep>

14. Про затвердження у новій редакції Програми складення кваліфікаційного іспиту [Електронний ресурс] : затверджено рішенням Ради адвокатів України від 26.02.2016 р. № 68. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS26306.html

15. Примірний перелік питань для іспиту громадян України, які бажають пройти стажування в державних нотаріальних конторах або в нотаріусів, що займаються приватною нотаріальною практикою [Електронний ресурс] : затверджений рішенням Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату від 13.02.2007 р. – Режим доступу : <http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-07>

16. План складення кваліфікаційного іспиту особами, які пройшли стажування в державній нотаріальній конторі або в нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою [Електронний ресурс] : затверджений рішенням Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату від 03.07.2008 р. № 3. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0003323-08>

17. Гетьман А. П. Формування еколого-правової науки: ресурсний аспект та проблеми його інтеграції / А. П. Гетьман, В. А. Зуєв // Проблеми законності. – 2016. – № 132. – С. 104–123.

